

Mələxanım RƏHİMOVA

*BDU Hüquq fakültəsi İnsan hüquqları və
informasiya hüququ UNESCO kafedrasının müəllimi
e-mail: melek.rahimovafff@gmail.com
https://orcid.org/0009-0009-3879-361X
DOI: https://doi.org/10.62130/ALGI8610*

LAYIQLI HƏYAT HÜQUQUNUN ELEMENTİ KİMİ SAĞLAM VƏ DAVAMLI ƏTRAF MÜHİT HÜQUQUNUN MÜQAVİLƏ MEXANİZMLƏRİ

XÜLASƏ

Layiqli həyat səviyyəsi insanın cəmiyyətdə əldə edilə bilən ən yüksək standartlara ləyaqətlə, təhlükəsiz və tələbatları ödənilmiş şəkildə çatmasıdır. Burada qeyd edilən təhlükəsizlik anlayışı bütün maddi aləmi əhatə edərək təbiətə nəzərən özündə ətraf mühitin mühüm elementləri hesab edilən adekvat mənzil, layiqli su, yararlı qida, təmiz hava və s. kimi məfhumları birləşdirir və son nəticədə sağlam və davamlı ətraf mühit hüququ olaraq insan rifahının təminatına yönəlir. Bu hüquq konstitusiya dəyərləri və əsas hüquqların beynəlxalq ətraf mühit prinsipləri ilə vəhdətini təcəssüm etdirir, insan hüquqlarına və geri çəkilməmək prinsipinə hörmət ruhunda cərəyan eldir. Sağlam ətraf mühit hüququnun Hüquqlar haqqında Bill və digər mühüm universal sənədlərdə tanınması məsələni mürəkkəbləşdirən əsas amillərdəndir. Lakin 2022-ci ildə BMT Baş Assambleyası Qətnaməsi ilə onun universal səviyyədə tanınması bu istiqamətdə dövlətlər üçün nəzəri və təşkilati aspektdə müvafiq öhdəliklər formalaşdırır. Məqalədə sağlam və davamlı ətraf mühit hüququnun universal, regional və yerli səviyyələrdə müqavilə əsası təhlil edilir, müəllif tərəfindən bu hüquq sahəsi ilə əlaqədar müəyyən ümumiləşdirmələr aparılaraq Sosial, İqtisadi və Mədəni Hüquqlar haqqında 1966-cı il Paktına "Sağlam və Davamlı Ətraf Mühit Hüquqları haqqında Fakultativ Protokol"un və "Azərbaycan Respublikası Ətraf Mühit Məcəlləsi"nin qəbul edilməsi təklifləri irəli sürülür.

***Açar sözlər:** layiqli həyat hüququ, sağlam ətraf mühit hüququ, ekologiya, beynəlxalq hüquq, dövlətdaxili hüquq, müqavilə, hüquqi tənzimləmə, təşkilati mexanizmlər, davamlılıq.*

I. Giriş

Layiqli həyat səviyyəsi insanın cəmiyyətdə əldə edilə bilən ən yüksək standartlara ləyaqətlə, təhlükəsiz və tələbatları tam ödənilmiş şəkildə çatmasında ifadə olunur. Burada qeyd edilən təhlükəsizlik anlayışı bütün maddi aləmi əhatə edir və təbiətə nəzərən özündə ətraf mühitin mühüm elementləri hesab edilən adekvat mənzil, layiqli su, yararlı qida, təmiz hava kimi məfhumları birləşdirir. Bütün bunlar isə davamlı və balanslaşdırılmış ətraf mühitin insan rifahının təminatına yönəldiyini təcəssüm etdirir. İnsan hüquqları və ətraf mühit üzrə Xüsusi Məruzəçi David R. Boyd 2019-cu il A/74/161 sayılı Hesabatın-

da belə nəticəyə gəlir ki, təhlükəsiz iqlim də sağlam ətraf mühit hüququnun mühüm elementidir və eyni zamanda o insan həyatı və rifahı üçün mütləq vacib meyarlardandır [14].

Sağlam ətraf mühit dedikdə, əslində, sağlamlıq üçün az təhlükə yarada bilən insan mühiti başa düşülür [22, s. 5]. İnsanların müvafiq sahədə hüquqları sağlam ətraf mühit hüququnu formalaşdıraraq həm onların özündən, həm də dövlətlərdən müvafiq tənzimləmələr tələb edir. Asghar Leghari Pakistana qarşı 2018-ci ildə işinə dair qərarında qeyd olunur ki, əslində, ekoloji hüquqlar konstitusiya dəyərləri və əsas hüquqların beynəlxalq ətraf mühit prinsipləri ilə vəhdətini təcəssüm

etdirir [6]. Xüsusən isə, ekoloji qanunun aliliyi insan hüquqlarına hörmət və geri çəkilməmək prinsipinə hörmət ruhunda cərəyan edir [20, s. 610].

Müasir dövrdə sağlam və davamlı ətraf mühit hüququ 150-dən çox dövlətin konstitusiyasında, beynəlxalq və regional müqavilələrdə, qanunvericilikdə və ya milli siyasətlərdə bu və ya digər dərəcədə tanınır və onun realizəsi istiqamətində çoxsaylı fəaliyyətlər həyata keçirilir.

Sağlam və davamlı ətraf mühit hüququ universal səviyyədə tanındıqdan sonra digər hüquqlar kimi onun da müqavilə və təşkilati müdafiə mexanizmlərinin tənzimlənməsi əsas məqsədlər sırasında müəyyən edilərək onun mənbələri üç səviyyədə – universal, regional və yerli səviyyədə müəyyən olunur. Lakin öncəki araşdırmalarımızda qeyd etdiyimiz kimi, Hüquqlar haqqında Billdə sağlam və davamlı ətraf mühit hüququ anlayışı nəzərdə tutulmamış, xüsusi əhəmiyyətli əksər universal sənədlərin isə yalnız Preambula hissəsində isə bu məsələyə yalnız sağlam ətraf mühit və insan hüquqları arasında əlaqə kimi yanaşılmışdı. Bəzi müəlliflər iddia edirlər ki, bu hüquqların hər hansı beynəlxalq və milli sənədlərdə xüsusi olaraq vurğulanmasına ehtiyac yoxdur. Çünki onlar bəzi dövlətlər və konstitusiyalardan əvvəl formalaşmış və bəşər yaranandan bəri mövcud olan münasibətlərə aiddir. Yox əgər müasir dövrdə bu hüququn universal hüquq kimi tanınmasının və müəyyən hüquqi qüvvələrə daxil edilməsinin şahidi oluruqsa, deməli, bu bəşərin indiki və gələcək nəsillər üçün narahatlığından irəli gəlir [21]. Juliana Birləşmiş Ştatlara qarşı məhkəmə işinin qərarında göstərilir ki, Federal məhkəmələr indiyədək ekoloji qanunlar sahəsində çox vaxt yumşaq qərarlar qəbul ediblər, məhz buna görə də bu gün dünya bundan əziyyət çəkir [17].

Sağlam ətraf mühit hüququ həm də insanların ləyaqətlə yaşamasını özündə ehtiva edərək ətraf mühitə zərər vura biləcək vərdişlə məşğul olmaq fəaliyyətlərindən də çəkinməyi nəzərdə tutur. Pro Public və başqaları Godavari Marble Industries Ltd-yə qarşı işində Nepal Ali Məhkəməsi qərar verdi ki, mədən əməliyyatlarının sağlam ətraf mühit və ləyaqətlə yaşamaq üçün konstitusiya hüquqlarına və Nepalın ətraf mühitin mühafizəsi qanunlarına ziddir, təbiətin əsas forma və norma-

larını, onların inkişafı adı altında məhv etməyə heç kimin haqqı yoxdur və bu cür fəaliyyətlər dərhal dayandırılmalıdır. Çünki onlar birbaşa insan ləyaqətinə zərər vurur. Urgenda Foundation Hollandiya Dövlətinə qarşı işində də Ekvador Konstitusiyaya Məhkəməsi oxşar qərar qəbul edərək təbiətə dair sağlam ətraf mühit hüquqlarını fərdlərin şəxsi mənafeyindən üstün tutub, həmçinin iqlim dəyişikliyinə zərərləri barədə dövlət yalnız indiki nəsillərin deyil, gələcək nəsillərin də mənafeyini müdafiə etməyə borclu olduğunu bəyan edib [24].

Qeyd etməliyik ki, İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar Komitəsi hələ 2018-ci ildə iqlim dəyişikliyinin səbəb olacağı gözlənilən insan hüquqlarına zərərin qarşısının alınmaması və ya bunun üçün mövcud resursların maksimum səfərbər edilməməsi öhdəliyin pozulması ilə nəticələnməyi barədə dövlətlərə xəbərdarlıq etmişdi [9]. Müasir ekologiyanın banisi hesab edilən Barry Commoner öz tədqiqatlarında mənfəət üçün həyata keçirilən istehsal təhlükəli ekoloji fəsadlar yaratdığını iddia edir və yaxın gələcəkdə gözlənilən ekoloji fəlakətin təbiəti, səbəbləri və mümkün həll yollarının qısa təhlilini təklif edir [7]. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq ekoloji hüquq təkcə fəlakətlər və ya gözlənilən təhlükələrdən sonra inkişaf etməmişdir. Müvafiq risklərin baş verə biləcəyi müşahidəsi əsasında dövlətlər müqavilə bağlamaq yolu ilə onların baş verməsini qabaqcadan görüb onun qarşısını almağa çalışmışlar [28, s.492].

II. Sağlam və davamlı ətraf mühit hüququnun universal əsası

Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, güclü ekoloji qanunun aliliyinə malik ölkələrdə sağlam ətraf mühit hüququna hörmət, onun qorunması istiqamətində uğurlu siyasət həyata keçirilir, eyni zamanda həmin ölkələrdə normativ baza və təşkilati mexanizm, yaxşı resurslar, ətraf mühitin idarə edilməsi institutları, ixtisaslaşmış ekoloji məhkəmələri və tribunalları mövcuddur, eyni zamanda həmin ölkələrdə ekoloji məlumatlara çatımlılıq təmin olunur, ətraf mühitlə bağlı qərarların qəbul edilməsində ictimaiyyət yüksək səviyyədə iştirak edir və onların bu səpkidə hüquqi müdafiəsi hərtərəfli təmin olunur [32, s.6]. Təhlillərimiz üçün

sağlam ətraf mühit hüququnun müqavilə əsasının aşağıdakı kimi xronoloji ardıcılıqla təhlil edilməsi məqsədmüvafiqdir:

Universal səviyyədə müvafiq hüququn ümumiləşməsi və məcəllələşdirilməsi qismində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1972-ci il tarixli İnsan Ətraf Mühit Konfransı ilə bağlı Stokholm Bəyannaməsi çıxış edir. Bəyannamədə insanların keyfiyyətli, layiqli və xoşbəxt həyat sürməyə imkan verən ətraf mühitdə azad, bərabər və müvafiq həyat şəraiti hüququna malik olmaqla, indiki və gələcək nəsillər naminə ətraf mühitin qorunması və yaxşılaşmasına görə məsuliyyət daşması müddəaları yer alır. Bu istiqamətdə növbəti addım Baş Assambleya tərəfindən 28 oktyabr 1982-ci il tarixli Ümumdünya Təbiət Xartiyası çıxış edir. Sənəddə ətraf mühitə dair müvafiq funksiyalar, prinsiplər sadalanır, iqtisadi inkişaf, əhalinin artımı və həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üzrə uzunmüddətli planlar tərtib edilərkən, təbii sistemlərin müvafiq əhalinin yaşayışını və məskunlaşmasını təmin etmək üçün uzunmüddətli imkanları lazımi qaydada nəzərə alınmalı olduğu qeyd edilir [36, s.199]. BMT-nin Davamlı İnkişaf üzrə Konfransını və onun Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Rio Bəyannaməsinin prinsipləri isə son nəticədə 2012-ci ildə “Bizim İstədiyimiz Gələcək” Sənədlər toplusunun qəbulu ilə təsdiqlənmişdir.

1989-cu ildə Brundtland Hesabatında ətraf mühit və inkişaf arasında mövcud olan ziddiyyətlər dayanıqlı inkişaf prinsipləri aspektindən şərh edilmişdir. Hesabatda yer alan müddəalar 1992-ci il BMT-nin Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Konfransı – Yer Sammitini nəticəsində qəbul olunan Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Rio Bəyannaməsinin baza normalarını təşkil edir və yeddi prinsipdə öz əksini tapırdı. Bu Bəyannamədə qarşıya qoyulan əsas məqsəd kimi qlobal ətraf mühit sisteminin qorunması məqsədilə əməkdaşlığın yeni səviyyəsini yaratmaq və dövlətlər arasında yeni qlobal və ədalətli əməkdaşlığı təşviq etmək göstərilirdi.

Ətraf mühit hüququnun müqavilə əsasını araşdırarkən müvafiq istiqamətdə qeyri-rəsmi xarakter daşıyan beynəlxalq müqavilə kimi Bioloji Müxtəliflik Konvensiyasını da qeyd etməliyik. O, özündə həm də insan rifahına yönəlmiş elm, təhsil, sosial aspektlər, mədəniyyət və s. kimi bio-

müxtəliflik, onun inkişafdakı rolu ilə birbaşa və ya dolayısı ilə əlaqəli bütün sahələri əhatə edirdi. Sənəd 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda keçirilən Yer Sammitində imzalanmaq üçün açılmış və 29 dekabr 1993-cü ildə qüvvəyə minmişdir. Qeyd etməliyik ki, ABŞ Konvensiyanı ratifikasiya etməmiş yeganə BMT üzvüdür. Daha sonra Konvensiyaya iki əlavə kimi 2003-cü ildə Kartaxena və 2010-cu ildə Naqoya Protokolları qəbul olunmuşdur.

Yer Sammitinin başqa bir mühüm cəhəti Birləşmiş Millətlər Təşkilatının iqlim dəyişikliyi problemlərini həll etməklə əlaqədar hökumətlərə rəsə söylər üçün ümumi sərhədlər formalaşdıran BMT İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının qəbulu idi. Sammitdə, həmçinin İştirakçı dövlətlər BMT-nin Biomüxtəliflik Konvensiyasını bağlamış və Səhrələşmə ilə Mübarizə üzrə BMT Konvensiyasını hazırlamağı öhdələrinə götürmüşdülər. Lakin qeyd olunmalıdır ki, bu müqavilələrin heç birində insan hüquqları müddəalarına rast gəlinmir və nəticədə 2010-cu ildə Biomüxtəliflik Konvensiyasının Tərəfləri tərəfindən yaradılmış Aichi biomüxtəliflik hədəflərinin 2020-ci ilə qədər tam yerinə yetirilmədiyinin şahidi oluruq.

1997-ci ildə qəbul edilmiş, 2005-ci ildə qüvvəyə minmiş Kioto Protokolu istixana qazlarının emissiyalarını azaltmaq məqsədilə dövlətlər üçün öhdəliklər nəzərdə tuturdu. Sənədin əhəmiyyəti sənayeləşmiş ölkələr üçün digərlərinə nisbətən daha çox öhdəlik nəzərdə tutması idi. Lakin dövlətlər tərəfindən istixana qazı emissiyalarının azaldılmasında davamlı və dayanıqlı tərəqqiyə nail olunması istiqamətində yenilənmiş bir siyasi öhdəliyə ehtiyac duyulması səbəbindən sənəd yalnız 2012-ci ildə qüvvədən düşmüşdür [18].

Rio-de Janeyro Bəyannaməsinin 10-cu prinsipinin praktiki tətbiqinin mümkün modeli kimi çıxış edən Orxus Konvensiyası 5 iyun 1998-ci il tarixində Avropanın ətraf mühiti adı altında keçirilən Dördüncü konfransında qəbul olunmuş, 30 oktyabr 2001-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Sənəd insanların ətraf mühitə dair informasiya əldə etmək, proseslərdə iştirak və ədalət mühakiməsinə müraciət hüquqlarını müəyyən edir ki, o da öz növbəsində ətraf mühitə dair məsələlərdə dövlət

orqanlarının məsuliyyəti və idarəetmənin şəffaflığını təmin edir [1]. Konvensiya bəzi normaları ilə 1990-cı il Direktivini xatırlatsa da, lakin onun əhatə dairəsi daha genişdir. Bundan başqa, sənəd həm də ətraf mühitə dair hüquqların insan hüquqları sistemində aid edilməsi, ətraf mühitin qorunmasının davamlılığına əsaslanaraq gələcək nəsillər qarşısında öhdəlikləri müəyyən etməsi, davamlı inkişafın yalnız bütün maraqlı tərəflərin iştirakına əsaslanması, inzibati idarəetmənin şəffaflığı ilə ətraf mühitin qorunması ideyasının vəhdəti və s. səbəblərə görə daha unikaldır [4, s.307].

2009-cu ildə Boliviya Ana Yer Hüquqları və İqlim Dəyişikliyi üzrə Dünya Xalqları Konfrans keçirilmiş və konfransın nəticəsi olaraq Ümumdünya Ana Yer Bəyannaməsi qəbul edilmişdir. Sənədin 2-ci maddəsində Ana Yer bütün canlı varlıqlara dəstək olan həyati dövrlər, quruluş, funksiyalar və proseslərini davam etdirmək, dayanıqlı olmaq və mövcud olmaq hüququna malik olduğu vurğulanır [35]. Təbii ki, mövcud müddəə məcazi anlamda ifadə olunur, əslində isə, müvafiq hüquqlar həmin Ana Yer üzərində yaşayan insanlara mənsudur.

12 dekabr 2015-ci il tarixində Parisdə Fransada BMT-nin İqlim Dəyişikliyi Konfransı – COP21-də 196 dövlət tərəfindən qəbul olunmuş Paris Sazişi 4 noyabr 2016-cı ildə qüvvəyə minmişdir. Bu Sənəd ilk dəfə olaraq məcburi müqavilə kimi bütün dövlətləri iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə aparmaq və onun təsirlərinə uyğunlaşmaq üçün bir araya gəlmək vəzifəsini müəyyən edirdi. Sənəd insan rifahına yönəlmiş xüsusi əhəmiyyəti ilə özündən öncəkilərdən fərqlənirdi [23].

Baş Assambleyanın 25 sentyabr 2015-ci il tarixli 70/1 sayılı Dünyamızın transformasiyası: Davamlı İnkişaf üçün 2030 Gündəliyi adlı Qətnaməsi insanlar, planet və rifah üçün fəaliyyət planı olaraq qəbul edilmişdir. Sənəddə qeyd olunur ki, bütün forma və ölçülərdə yoxsulluğun, o cümlədən ifrat yoxsulluğun aradan qaldırılması ən böyük global problem və davamlı inkişaf üçün əvəzsiz tələbdir. Bütün insanların öz potensiallarını ləyaqət, bərabərlik və sağlam mühitdə həyata keçirə bilmələrini təmin etmək Gündəliyin əsas məqsədini təşkil edir [34].

2018-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tə-

rəflərinin iyirmi dördüncü Konfransında Paris Sazişinin qəbulu haqqında 1/CP.21 sayılı Qərar qəbul olundu. Sənəd iqlim fəaliyyətinin təşviqi, bu sahədə mövcud siyasətlərin təkmilləşdirilməsi və ənənəvi biliklərin gücləndirilməsi məqsədi güdürdü [10].

Xüsusi Məruzəçi tərəfindən 8 yanvar 2019-cu ildə təmiz, sağlam və davamlı ətraf mühit hüququnun həyata keçirilməsi yolu ilə təmiz havaya nail olmaq üzrə A/HRC/40/55 sayılı Tövsiyə irəli sürülür. Sənəddə Xüsusi Məruzəçi sağlam ətraf mühitin tərkib hissələrindən biri kimi təmiz hava ilə nəfəs almaq hüququna diqqət yetirir, onun əsas insan hüquqları olan yaşamaq və sağlamlıq hüququna mənfi təsirləri təhlil edir. Sənəddə, həmçinin təmiz hava ilə nəfəs almaq hüququ ilə bağlı həm prosedur, həm də maddi xarakter daşıyan müxtəlif dövlət öhdəlikləri və həssas vəziyyətdə olan insanları və qrupları qorumaq üçün xüsusi öhdəliklər də vurğulanır [16].

İnsan Hüquqları Şurasının Ekoloji insan hüquqları müdafiəçilərinin insan hüquqlarının həyata keçirilməsinə, ətraf mühitin mühafizəsinə və davamlı inkişafa verdiyi töhfənin tanınmasına dair 40/11 sayılı Qətnaməsində ekoloji insan hüquqları müdafiəçilərinin Paris Sazişindən və Davamlı İnkişaf üzrə 2030 Gündəliyindən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və bu istiqamətdə dövlətlərin dəstəklənməsi məqsədilə onların öz işlərini maneə və etibarsızlıq olmadan yerinə yetirməsi üçün təhlükəsiz və əlverişli mühitin təmin edilməsi olduğu vurğulanır [26, para. 2].

BMT-nin İnsan Hüquqları Şurası tərəfindən 2020-ci ildə ətraf mühit hüququna dair Hesabat dərc edilmişdir. Hesabatda BMT-nin Xüsusi Məruzəçisi Devid Boyd tərəfindən müvafiq hüququn prosedur və maddi elementlərinin həlli məqsədilə dövlətlərin təcrübələri yer alırdı. Hesabatın ardınca Strasburq şəhərində 2020-ci ildə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə keçirilən Planet üçün İnsan Hüquqları Konfransında araya gələn bir qrup rəsmilər tərəfindən hazırlanması qərara alınan yeni sənəd 2022-ci ildə Strasburq Prinsipləri adı altında dərc edilmişdir. Sənədin ekoloji məsələlər üzrə beynəlxalq məhkəmə çəkişmələri ilə məşğul olan hakimlər və digər hüquq mütəxəssisləri tərəfindən istifadə edilməsi nəzərdə tutulurdu [33, s.195].

BMT-nin İnsan Hüquqları Şurasının oxşar qətnaməni dərc etməsindən bir il sonra təmiz, sağlam və davamlı ətraf mühitin insan hüquqları kimi tanınmasında başlıca addım olaraq 28 iyul 2022-ci ildə BMT Baş Assambleyası Qətnamə qəbul etdi [31]. Baş katib qeyd edirdi ki, Qətnamədə yer alan müddəalar dövlətlər üçün öhdəliklər formalaşdırsa və onların icrasını sürətləndirsə belə, bu yalnız başlanğıcdır, dövlətlər hər yerdə, hər kəs üçün təmiz, sağlam və davamlı ətraf mühit hüququnu reallaığa çevirməyə çalışmalıdırlar [12].

BMT-nin Uşaq Hüquqları Komitəsi tərəfindən 2023-cü ildə İqlim dəyişikliyinə xüsusi diqqət yetirməklə uşaq hüquqları və ətraf mühitə dair 26-cı Ümumi Şərh nəşr edilmişdir. Şərhdə uşaqların və gənclərin sağlam ətraf mühit hüququna dair dövlətlərin bilavasitə öhdəlikləri müəyyən olunmuşdur. Xüsusilə, beş yaşınadək uşaqlar arasında uşaq ölümünün qarşısını almaq üçün həm açıq hava və məişət havasının çirklənməsini azaltmaqla havanın keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, su ilə yoxlan xəstəliklərin yayılmasının qarşısını almaq üçün təhlükəsiz və kifayət qədər suya, kanalizasiyaya və sağlam su ekosistemlərinə çıxışı təmin etmək, qida çatışmazlığının qarşısını almaq, uşaqların böyüməsini və inkişafını təşviq etmək məqsədilə sağlam və dayanıqlı qida, kömür, neft və təbii qazdan ədalətli şəkildə istifadəni dayandırmaq, enerji mənbələrinin ədalətli keçidini təmin etmək, iqlim böhranını həll etmək üçün bərpa olunan enerji səmərəliliyinə nail olmaq, biomüxtəlifliyin qorunması və bərpası; maddələrin dəniz mühitinə birbaşa və ya dolay yolla daxil olmasını qadağan etməklə dənizin çirklənməsinin qarşısını almaq, uşaqların sağlamlığı və dəniz ekosistemləri üçün təhlükəli, uşaqların sağlamlığına qeyri-mütənasib mənfi təsir göstərən zərərli maddələrin, xüsusən də inkişaf neyrotoksinləri olan maddələrin istehsalını, satışını, istifadəsini və sərbəst buraxılmasını yaxından tənzimləmək, lazımi hallarda aradan qaldırmaq və s. müddəalar yer alırdı [13].

Dubayda keçirilən iqlim konfransı COP28-də Beşinci Beynəlxalq Konfrans (ICCM5) tərəfindən beynəlxalq kimyəvi maddələr və tullantıların idarə edilməsi sahəsində yeni könüllü global çərçivə kimi Kimyəvi maddələrdən və tullantılardan

zərərsiz planet üçün 2023-cü il Bonn Bəyannaməsi qəbul edilmişdir [30].

2023-cü ilin dekabrında isə Paris Sazişinin davamı kimi BMT-nin İqlim Dəyişikliyi Konfransında (COP28) qəbul edilən Qlobal Stocktake Proqramı çərçivəsində sağlam ətraf mühit hüququnun vacibliyinə istinad edilir.

Sağlam ətraf mühit hüququna birbaşa istinad edən beynəlxalq müqavilələrdən əlavə, həm də müəyyən sahəvi sənədlərdə müvafiq hüququn elementlərinə və dolayısıyla tənzimlənməsinə rast gəlirik. Məsələn, 1989-cu il tarixli Ozon qatını pozan maddələr üzrə Monreal Protokolu qüvvəyə minmişdir ki, müvafiq sənədlə ozon təbəqəsinin bərpası istiqamətində müəyyən fəaliyyətlər nəzərə tutulurdu. Bundan başqa, ayrı-ayrı sahələri əhatə edən sahəvi sənədlər qismində bir sıra sənədlər də müvafiq sahəni tənzimləyir. Məsələn, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Konfransı haqqında Baş Assambleyanın 22 dekabr 1989-cu il tarixli 44/228 sayılı, 6 dekabr 1988-ci il tarixli 43/53, 22 dekabr 1989-cu il tarixli 44/207 sayılı, 6 dekabr 1991-ci il tarixli 45/212 sayılı və 6 dekabr 1991-ci il tarixli 43/53 sayılı Qətnamələrini, Baş Assambleyanın 22 dekabr 1989-cu il tarixli 44/206 sayılı, 19 dekabr tarixli 44/172 sayılı Qətnamələrini, 7 noyabr 1990-cı ildə qəbul edilmiş İkinci Ümumdünya İqlim Konfransının Nazirlər Bəyannaməsini və s. bu qəbildən olan sənədlər sırasında qeyd edə bilərik.

III. Sağlam və davamlı ətraf mühit hüququnun regional çərçivədə müdafiəsi

Universal səviyyədə ətraf mühitin tanınmasından əlavə, bir də onun regional sənədlərə ehtiva edildiyinin şahidi oluruq. Regional səviyyədə müvafiq hüququ tanıyan ilk sənəd 1981-ci il tarixli Afrika Xartiyası idi. Sənəddə bütün insanların inkişafı üçün əlverişli ümumi qənaətbəxş mühit hüququ rəsmən tanınırdı [19]. Müvafiq sənədin ardınca İnsan və Xalqların Hüquqları üzrə Afrika Komissiyasının qərarlarında və İnsan və Xalqların Hüquqları üzrə Afrika Məhkəməsinin presedent hüququnda da sağlam ətraf mühit hüququna istinad edildiyini şahidi oluruq. Bundan başqa, Afrika regionunda İnsan və Xalqların Hüquqları üzrə 1981-ci il Afrika Xartiyasının 24-cü maddəsində qeyd edilir ki, bütün xalqların inkişaf

fı üçün əlverişli olan ümumi qənaətbəxş mühit hüququ vardır [5]. Afrikada Qadın Hüquqlarına dair 2005-ci il Maputo Protokolunun 18-ci maddəsində də qadınların sağlam və davamlı mühitdə yaşamaq hüququna malik olduqları müəyyən olunur [25].

Avroregionda isə məsələnin nəzəri hissəsindən daha çox həyata keçirilməsinə diqqət yetirilir. Belə ki, Avropa Şurası iqlim dəyişikliyinə dünyanın üzleşdiyi ən ciddi ekoloji problem hesab edərək onunla bağlı iki istiqamət izləyir: 1) təbii ehtiyatlar və biomüxtəlifliyin qorunması; 2) dünya mədəniyyətlərinin müxtəlifliyinin və vacibliyinin qorunması. Qeyd etməliyik ki, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyası və Avropa Sosial Xartiyasında sağlam ətraf mühit hüququ nəzərdə tutulmur, habelə Konvensiyaya Əlavə protokol vasitəsi ilə sağlam mühit hüququnun əlavə edilməsi söyləri də nəticəsiz qalmışdır. Bununla belə, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasının şəxsi və ailə həyatını nəzərdə tutan 8-ci maddəsinin də böyük ekoloji pozuntulara tətbiq edilə bilməsini tanıyır. Bütünlükdə isə, regionda ətraf mühit proqramına 1961-ci ildə başlanmış və Avropa Landşaft Konvensiyası, Avropanın Canlı Təbiətinin və Təbii Mühitin Qorunması haqqında Konvensiyası və Mədəni İrsin Cəmiyyət üçün Dəyəri haqqında Çərçivə Konvensiyalarının qəbulu ilə müşayiət olunmuş, 1965-ci ildə etibarən ecazkar elmi, mədəni və estetik keyfiyyətlərə malik olan ərazilər üçün Qorunan Ərazilər üzrə Avropa Diplomu proqramı həyata keçirilmişdir. Son dövrlərdə isə müvafiq hüququn mühafizəsinin əhəmiyyətli dərəcədə artması Avropa Şurasını bu istiqamətdə normalar qəbul etməyə vadar edir. Nəticədə qurum tərəfindən 2022-ci ilin sentyabrında Ətraf Mühitin Mühafizəsi üzrə Tövsiyə qəbul edildi və üzv dövlətləri ətraf mühit hüququnun milli səviyədə tanınması məsələsini fəal şəkildə tanımağa çağırırdı [27].

Sağlam ətraf mühitin ayrı elementi kimi qiymətləndirilən təmiz hava ilə nəfəs almaq üçün gizli hüququnun mövcudluğu da Avropa Birliyinin Hava Keyfiyyəti Direktivində nəzərdə tutulur. Regionda ətraf mühit haqqında məlumatlara çıxış hüququnu tanıyan ilk beynəlxalq-hüquqi sənəd kimi Ətraf mühitlə bağlı məlumatlara çıxışa dair 1990-cı il tarixli EC 90/313/EEC Direktivi qəbul edilmişdir. Sənəd ətraf mühitə dair məlumatların əldə edilməsinin sadə şərtlərini nəzərdə tutur, habelə dövlət orqanlarının əlində olan ekoloji məlumatlara Avropa Birliyi daxilində sərbəst çıxışı və yayılmanı nəzərdə tuturdu. Üzv dövlətlər tərəfindən sorğu əsasında ayrı-ayrı şəxslərə ekoloji məlumatı vermək və ətraf mühitin vəziyyəti haqqında ümumi məlumatın ictimaiyyətə çatdırılması əsas məqsəd kimi müəyyən olunmuşdu. Deməli, sənəddə ətraf mühitlə bağlı açıq informasiyanı təqdim etmək və qapalı məlumatlarla bağlı sorğuları icra etmək dövlətlərin öhdəliyini kimi müəyyən olunurdu. Regionda ətraf mühitin qiymətləndirilməsinin strukturu və əhatə dairəsi, ondan istifadə və prosesdə iştirak hüquqları ilk dəfə Avropa Şurasının 85/337/EEC sayılı Direktivi ilə müəyyən olunmuşdur. Direktiv 10 üzv dövlət tərəfindən yekdilliklə qəbul edilmiş, lakin 1997-ci ildə 97/11/EC sayılı Şura Direktivi ilə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirilərək 1999-cu ildə qüvvəyə minmişdir. Bundan başqa, 2001-ci ildə Aİ ətraf mühitə təsirlərin qiymətləndirilməsi məqsədilə 2001/42 EC sayılı Direktiv də qəbul etmişdir.

Amerika regionunda isə İnsan Hüquqları üzrə Amerikalı Komissiya tərəfindən sağlam ətraf mühit hüququna güclü nəzarət mexanizmi mövcuddur [15, para. 169]. Bölgədə məhkəmələr tərəfindən sağlam ətraf mühit ekosentrik insan hüququ kimi şərh edilir. Bu istiqamətdə Amerikalı Komissiya İnsan Haqları Məhkəməsinin qəbul etdiyi Məsləhət Rəyindən ilhamlanaraq bölgədə Kolumbiya, Kosta-Rika, Ekvador və Meksika məhkəmələri tərəfindən sağlam ətraf mühit hüququ istiqamətində qərarlar qəbul olunmuşdur. Bölgədə 2018-ci ildə İnformasiya əldə etmək, ictimai iştirakçılıq və ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərində ədalət haqqında Escazu Sazişi qəbul edilmişdir. Sənəd Millətlər Təşkilatının Davamlı İnkişaf Konfransının (Rio+20) 10-cu Prinsipinin Həyata keçirilməsi Bəyannaməsindən irəli gələn məcburi sənəd olaraq Latın Amerikasına və Karib hövzəsi hövzələrində ətraf mühit haqqında məlumat əldə etmək hüquqlarının tam və səmərəli həyata keçirilməsini, ətraf mühitlə bağlı qərarların

qəbulu proseslərində ictimaiyyətin iştirakı və ətraf mühitlə bağlı məsələlərdə ədalət mühakiməsinə çıxışı, habelə indiki və gələcək nəsillərin, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq və davamlı inkişaf hüquqlarının qorunmasına töhfə verməklə, bacarıqların və əməkdaşlığın yaradılması və gücləndirilməsini əks etdirir.

IV. Dövlətdaxili hüquq sistemlərində sağlam və davamlı ətraf mühit hüququ.

Sadaladığımız sənədlər və onların ayrı-ayrı müddəaları bir sıra milli qanunvericiliklərdə implementasiya etmiş, hətta müvafiq hüquq dünyasının 110-dan artıq ölkəsində konstitusion norma kimi əsas konstitusiyalara daxil edilmişdir [8, s.18]. Bundan başqa, 85-dən çox ölkə sağlam mühit hüququnu açıq şəkildə təmin edir, 15-dən çox ölkə yaşamaq hüququ, ləyaqət hüququ kimi ana konstitusiya hüquqlarından sadələşdirilmiş ekoloji hüquqları tanıyır, 30-dən çox ölkə məlumat, iştirak və ədalətə çıxış üçün xüsusi prosessual ekoloji hüquqları təmin edir, 40-dan çox ölkə ətraf mühiti qorumaq üçün davamlılığını, ictimai etimadı və ya gələcək nəsillərin hüquqlarını özündə birləşdirir ki, onlardan da 30-dan çoxu su hüququnu, 5-dən çoxu bərpa olunan enerji hüququnu, 1-i isə təbiət hüquqlarını açıq şəkildə bəyan edir [11].

Bəzi dövlətlər sağlam ətraf mühit hüququnu hələ 1970-ci tanıtaraq vətəndaş cəmiyyətinə bu güclü alətlə səmərəli işləməyə şərait yaratmışlar. Müvafiq məsələnin konstitusiyalarda birbaşa əks olunub-olunmaması mübahisəli məsələdir. Oposa Faktorana qarşı işində iddiaçılar iddia edirdilər ki, Filippində qalan meşə örtüyü baxımsızlıq səbəbindən illər ərzində ciddi şəkildə azalıb və ekoloji böhranla nəticələnir, habelə bu hallar Filippinlilərin balanslaşdırılmış və sağlam ekologiyaya dair konstitusiya hüququna və dövlətin indiki və gələcək nəsillər üçün bu cür hüquqları qorumaq öhdəliyinə təmamilə ziddir. Məhkəmə həqiqətən də ədalətli qərar qəbul edərək müvafiq hüququn konstitusiyada yazılmasına belə ehtiyac olmadığı və onun bəşəriyyətin yaranmasından bəri mövcud olduğu faktorlarını da qeyd edərək ədalətli qərar qəbul etdi [21].

Lakin qeyd etməliyik ki, əksər dövlətlər sağlam ətraf mühit hüququnu və ya onun ayrı-ayrı elementlərini konstitusion norma kimi tanıyır.

2014-cü ildə Tunis, 2022-ci ildə Nyu-York Ştatının Konstitusiyalarında sağlam ətraf mühit hüququ konstitusiyalara daxil edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 39-cu, Kosta Rika Konstitusiyasının 50-ci, Portuqaliya Konstitusiyasının 66-cı, Keniya Konstitusiyasının 69 və 70-ci, Cənubi Koreya Respublikasının 35-ci, Yamaika Konstitusiyasının 13.3-cü, Sloveniya Respublikasının 72-ci, Pensilvaniya Konstitusiyasının 1-ci maddələrində, Cənubi Afrika (1996), Braziliya (1998), Fransa 2005, Ekvador (2011), Fici (2013), Vyetnam (2013), Tunis (2014) və Qrenada (2015) və s. konstitusiyaların ayrı-ayrı maddələrində müvafiq olaraq sağlam ətraf mühit hüququ tənzimlənmişdir. Pakistan, Hindistan, Nepal, Banqladeş, Amerika Birləşmiş Ştatları kimi ölkələr isə konstitusiya səviyyəsində ətraf mühitin əhatə ediyi digər bu qəbildən olan hüquqları tanıyır. Albaniya, Argentina, Azərbaycan Respublikası kimi ölkələrin konstitusiyalarında ətraf mühit məsələləri haqqında məlumat almaq hüquqları tanınır. Braziliya, Kolumbiya, Ekvador dövlətlərində vətəndaşların ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərində konstitusiyalaşdırılmış iştirakı, Anqola Konstitusiyasında insanların ətraf mühit məsələləri haqqında məhkəmə sisteminə çıxış hüquqları tanınır.

Konstitusiyalardan əlavə, müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliyində sağlam və tarazlaşdırılmış ətraf mühit hüququnun müxtəlif hüquqi qüvvəyə malik sahəvi aktlar çərçivəsində məcəllələşdirilərək vahid akt formasına salındığını da müşahidə edirik. Xüsusən qeyd olunmalıdır ki, XX yüzilliyin ikinci yarısı Avroregionda Avropa hüququnun kütləvi şəkildə ekologiyalaşdırılması ilə müşayiət olunur. 1996-cı ildə Almaniyada Ekologiya məsələləri üzrə Avropa Komitəsi tərəfindən keçirilən ümumi iclasda müvafiq məsələ gündəmə gətirilmişdir. Fransa Respublikasında 21 sentyabr 2000-ci ildə Ümumi və Xüsusi hissədən – 975 maddədən ibarət Ekologiya Məcəlləsi qəbul edilmişdir. Hansı ki, bu sənəd müvafiq sahəni ətraflı olaraq özündə ehtiva edir və digər dövlətlər üçün vahid təcrübəni formalaşdırırdı. Bölgədə başqa bir dövlət olan Almaniya Federativ Respublikasında 20 may 2008-ci ildə 775 paragrafdan ibarət Ekologiya Məcəlləsinin layihəsinin ha-

zırlanmasına baxmayaraq, hal-hazırda orada ekoloji məsələlər 800-dən artıq qanun və 2000-dən çox tövsiyə xarakterli aktla tənzimlənir [2, s.97].

Regionlar üzrə sağlam və davamlı ətraf mühit hüququnu araşdırarkən müəlliflər tərəfindən ekologiyadan istifadə və onun mühafizəsi sahəsində qanunvericilik normaları sırasında MDB məkanında mövcud normaların xüsusilə əhəmiyyətli və məhsuldar hesab edildiyinin şahidi oluruq [2, s.96]. Bu dövlətlərin demək olar ki, hamısında ekologiya hüququnun konstitusiyə əsasının mövcudluğunun şahidi oluruq [3, s.191]. Regionda bu sektorda bir sıra sənədlər qəbul olunmuşdur. Qazaxıstan Respublikasında 9 bölmə, 47 fəsil və 326 maddədən ibarət Ekologiya Məcəlləsi 30 yanvar 2012-ci il tarixində qüvvəyə minmişdir. Ukrayna Respublikasının Ekologiya Məcəlləsinin işlənib hazırlanması vəzifəsi Ukrayna Ali Radasının 5 mart 1998-ci il tarixli Ukraynanın ətraf mühitin mühafizəsi, ekologiyadan istifadə və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri adlı qərarı qəbul edilmişdir. Rusiya Federasiyasında Ekologiya Məcəlləsi 2015-ci ilin noyabrında parlamentin müzakirəsinə çıxarılmışdır. Bundan başqa, Belarus Respublikasında da dövlət daxili qüvvədə olan “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında”, “Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri haqqında” və bir sıra normativ aktlarda 21 fəsil, 124 maddədə ümumiləşdirilərək Ekologiya Məcəlləsinin layihəsi hazırlanmışdır.

Müəlliflərin sağlam ətraf mühitin tərkib hissəsi olaraq bəyan etdiyi, bizim isə öncəki tədqiqatlarımızda həm də layiqli həyat hüququnun müstəqil elementi olaraq təhlil etdiyimiz su hüququ da ölkələrin milli qanunvericilikləri ilə müxtəlif səviyyəli hüquqi qüvvəli aktlarla tənzimlənir. Konstitusional norma kimi müvafiq hüquq Braziliya, Xorvatiya, Ekvador, Misir, Sloveniya və Uruqvay kimi dövlətlərin milli hüquq sistemlərində, qanun çərçivəsində isə Cənubi Afrikada qüvvədə olan Cənubi Afrikada Milli Su Aktı, Rusiyada Su Məcəlləsi, Nepalda və s. dövlətlərdə müxtəlif aktlarla tanınır.

Bundan başqa, Filippinin 1999-cu il tarixli Təmiz Hava Aktında vətəndaşların təmiz hava ilə nəfəs almaq, bütün təbii sərvətlərdən istifadə etmək, ekoloji siyasətin həyata keçirilməsi, formalaşdırılması, planlaşdırılması, habelə qərarların

qəbulunda iştirakı, öz müvafiq hüquqlarını səmərəli şəkildə həyata keçirməsi üçün lazım ola biləcək ictimai qeydlərə əlyətərliklik və məhkəmə müdafiəsi hüquqları tanınır.

Avstraliyanın 2023-cü il tarixli İqlim Dəyişikliyi (Net Zero Future) Aktının Rəhbər prinsiplər adlanan 8-ci maddəsi iqlim dəyişikliyinə yönəlmiş fəaliyyətləri təmiz, sağlam və davamlı ətraf mühit hüququ ilə əlaqələndirir.

Bundan başqa, torpaq hüquqlarının tanınması istiqamətində Keniyada 2016-cı il tarixli İcma Torpaq Aktı, Malidə 2017-ci il tarixli Kənd Təsərrüfatı Torpaqları Qanunu, Zambiyada 2015-ci il tarixli Meşə Aktı qəbul edilmişdir.

Nəzəri cəhətdən sağlam və davamlı ətraf mühit hüququ istiqamətində geniş təcrübəyə məhz Cənubi Afrika dövləti sahibdir. Belə ki, ölkə ərazisində mövcud 2004-cü il tarixli Biomüxtəliflik Aktı və 2008-ci il Bio-Axtarış Aktında biomüxtəlifliyin qorunması normaları tənzimlənir. Bundan başqa, ölkədə 1998-ci il tarixli 107 sayılı Milli Ətraf Mühitin İdarə Edilməsi Aktının Preambulası, 2 və 31-ci maddələrində, 2004-cü il tarixli Milli Ətraf Mühitin İdarə Edilməsi: Havanın Keyfiyyəti Aktının 2 və 3-cü maddələrində, “Biomüxtəlifliyin Milli Ətraf Mühitin İdarə edilməsi haqqında” 2004-cü il Qanununun 3-cü bölməsində, 1998-ci il Milli Su Aktının Preambula və 4-cü maddəsində, “Ətraf Mühitin İdarə Edilməsi: Tullantılar haqqında” 2008-ci il Qanununun 3-cü maddəsinin b bəndində, “Milli Ətraf Mühitin İdarə Edilməsi: İntegrasiya edilmiş Sahil İdarəetmə haqqında” 2008-ci il Qanununun 3-cü maddəsində də müvafiq ekoloji məsələlər tənzimlənir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, sağlam ətraf mühit hüququnun realizə prosesində ən vacib məqamlardan biri də müvafiq hüquqla bağlı məlumatlara əhalinin əlyətərliliyinin təmin olunmasından ibarətdir. Dövlətdaxili hüquq sistemlərində belə aktları qəbul edən ölkələr sırasında Norveç və Sloveniyanın adı çəkilməlidir. Belə ki, ölkə ərazisində qüvvədə olan “Ətraf mühit məlumatı” Qanunu hər kəsin dövlət və özəl qurumlardan müfəssəl ətraf mühit məlumatı əldə etmək hüququnu tənzimləyir. Sloveniyada da qüvvədə olan Ətraf Mühit Aktı ilə ətraf mühitlə bağlı məlumatların hər kəsə açıq olduğu bəyan edilir.

Təmiz hava sahəsində mövcud hüquqları araşdırarkən Fransa və Filippində nəfəs almaq hüququna istinad edən qanunların mövcudluğunun şahidi olur. Bundan başqa, Böyük Britaniyada Ella Qanunu ölkədə hava keyfiyyəti standartlarını gücləndirən hüquqi aktdır.

Yeni Zelandiyada Teitiota Biznes, İnnovasiya və Məşğulluq Nazirliyinin Baş İcraçı Nazirliyinə qarşı işi dünyanın ilk iqlim dəyişikliyi qaçqını kimi hüquq tarixinə daxil olmuş ilk iş idi [29].

V. NƏTİCƏ

Sağlam və davamlı ətraf mühit hüququnun universal səviyyədə tanınması onu gündəlik hüquqlarımız sırasına daxil etməklə bərabər, həm də insanların layiqli həyat səviyyəsinin bir hissəsinə çevirdi. Belə ki, təmiz hava, adekvat su, yararlı qida, təhlükəsiz iqlim və s. sağlam ətraf mühit hüququnun mühüm elementlərindən olmaqla bərabər, həm də insan həyatı və rifahı üçün mütləq vacibdir.

Ətraf mühit bütün insanların, habelə indiki və gələcək nəsillərin ümumi mülkiyyətidir və bu sərvətin qəyyumu kimi çıxış edən dövlətlər mövcud sahədə münasibətlərin ədalətli və balanslaşdırılmış tənzimləməsinə görə məsuliyyətlidirlər. Qəbul etməliyik ki, təmiz, sağlam və davamlı ətraf mühit hüququ bəzi dövlətlərdə yalnız kağız üzərində faktiki xarakter daşıyır. Lakin Avropa regionu timsalında bu istiqamətdə nəzəri əsasdan daha çox təşkilati tənzimləmənin həyata keçirilməsinə üstünlük verən bölgələr də az deyil.

Tədqiqat boyu apardığımız təhlillər üzrə aşağıdakı nəticələri qeyd edə bilərik:

- Son dövrlərdə sağlam ətraf mühit hüququnun universal hüquq kimi tanınması və bu sahədə mövcud münasibətlərin tənzimlənməsi istiqamətində çoxsaylı beynəlxalq-hüquqi müqavilələrin qəbul olunmasının başlıca səbəbi insanlığın gələ-

cəyi barədə mövcud narahatlıqlardır;

- Sağlam ətraf mühit hüququnun son zamanlarda universal insan hüququ kimi tanınması hökumətlər üçün geniş öhdəliklər və insanlar üçün isə daha artıq məsuliyyət müəyyən edir. Təbii ki, müvafiq istiqamətdə həyata keçirilən tənzimləmələr son nəticədə insanlar arasında sosial bərabərsizliyin də aradan qalxmasına mühüm töhfə verəcəkdir;

- Sağlam və davamlı ətraf mühit hüququ insanın rifah halına təsir edən əsas faktorlardandır. Məhz buna görə də, universal və unikal hesab olunmaqla bərabər, həm də insanın layiqli həyat kompleks hüququnun mühüm elementi kimi qəbul edilməlidir;

- Müvafiq istiqamətdə həyata keçirilən bütün təşkilati mexanizmlər mövcud problemləri həll etmək istiqamətində hökumətlərarası səylər üçün ümumi sərhədlər formalaşdırır, Avroregionda isə məsələnin nəzəri hissəsindən daha çox həyata keçirilməsinə diqqət yetirilir;

- Nə Hüquqlar haqqında Bill, nə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyası, nə də Avropa Sosial Xartiyasında sağlam ətraf mühit hüququ nəzərdə tutulmur, habelə bu sənədlərə Əlavə protokol vasitəsi ilə sağlam mühit hüququnun əlavə edilməsi səyləri də uzun illərdir nəticəsiz qalmış, müvafiq hüquq digər beynəlxalq-hüquqi sənədlərlə tənzimlənir.

Bütün bunları nəzərə alaraq, beynəlxalq və milli qanunvericiliyə dair təkliflərimiz var:

- Sosial, İqtisadi və Mədəni Hüquqlar haqqında 1966-cı il Paktına “Sağlam və Davamlı Ətraf Mühit Hüquqları haqqında” Fakultativ Protokolun qəbul edilməsi zəruridir;

Azərbaycan Respublikasında Ətraf Mühit Məcəlləsinin qəbul edilməsi məqsədmüvafiqdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Orxus Konvensiyası haqqında ümumi məlumat.
URL: https://eco.gov.az/frq-content/plugins/pages_v1/entry/20190420145531_99302500.pdf
2. Qasımov A.M., Cəfərov Z.İ., Əliyev M.O. Azərbaycan Respublikasının ekologiya qanunvericiliyinin müasir vəziyyəti haqqında. // Qanun jurnalı, N07 (357), 2024, s. 93-99.
3. Qənbərov D.M., Hüseynov Ə.İ. Ekologiya hüququ. Xüsusi hissə. Dərs vəsaiti. Bakı: Sabah, 2017, 260 səhifə.
4. Rzayeva G.A. Ətraf mühitə dair informasiya almaq hüququ və onun hüquqi tənzimlənməsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri. Səhifə 306-313.

5. African (Banjul) Charter on Human and Peoples' Rights. 27 June 1981, OAU Doc. CAB/LEG/67/3 rev. 5, 21 I.L.M. 58 (1982). URL: <https://www.african-court.org/wpafc/wp-content/uploads/2020/04/AFRICAN-BANJUL-CHARTER-ON-HUMAN-AND-PEOPLES-RIGHTS.pdf>
6. Ashgar Leghari v. Islamic Republic of Pakistan Case No: W.P. No. 25501/2015 (2018).
7. Barry Commoner. *The Closing Circle: Nature, Man & Technology* Paperback . – Dover Publications; Reprint edition (March 18, 2020). - 352 pages.
8. Boyd, Catalyst for Change, in Knox and Pejan (eds.) *The Human Right to a Healthy Environment*, (2018)
9. Committee releases statement on climate change and the Covenant. **Statement of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights**. 08 October 2018. URL: www.ohchr.org/en/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=23691&LangID=E.
10. Decision 1/CP.21. Adoption of the Paris Agreement. URL: <https://unfccc.int/files/home/application/pdf/decision1cp21.pdf>
11. Environmental Constitutionalism: linking Sustainable Development, Environment and Human Rights/ Judicial Colloquium SDG16: Role Of Judiciary in Promoting the Rule of Law in Environmental Matters. Geneva, February 27, 2019. URL: https://unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/a.to.j/JEN/2019_JEN/Statements_and_presentations/JC_II.A.ii_1_SDG_May.pdf
12. Excerpt from Statement attributable to the Spokesperson for the Secretary-General – on the adoption of United Nations General Assembly resolution on the right to a healthy environment. 28 July 2022. URL: <https://www.un.org/sg/en/content/sg/statement/2022-07-28/statement-attributable-the-spokesperson-for-the-secretary-general-the-adoption-of-united-nations-general-assembly-resolution-the-right-healthy-environment>
13. General comment No. 26 (2023) on children's rights and the environment with a special focus on climate change.. 22 August 2023. CRC/C/GC/26. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/crcgc26-general-comment-no-26-2023-childrens-rights>
14. Human rights and a safe climate/A/74/161-Executive summary/Special Rapporteur on human rights and the environment, David Boyd/Gouvernement Princier/ UN HR special Procedures, 2019. URL: <https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-environment/safe-climate-report>
15. Inter-American Commission on Human Rights, "Caso No. 12.718: Comunidad de La Oroya, Perú – informe No. 330/20", September 2021.
16. Issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment - Report of the Special Rapporteur. 08 January 2019. A/HRC/40/55. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/ahrc4055-issue-human-rights-obligations-relating-enjoyment-safe-clean>
17. *Juliana v. United States*, No. 18-36082 (9th Cir. 2020).
18. Kyoto Protocol to The United Nations Framework Convention on Climate Change. 1998. URL: <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf>
19. Lumina, *The Right to a Clean, Safe and Healthy Environment under the African Human Rights System*, in Addaney and Jegede (eds.). // *Human Rights and the Environment under African Union Law*. 2020. Pp. 25–54.
20. Nicholas S. Bryner. *Never Look Back: Non-Regression in Environmental Law*. // *LSU Law Digital Commons*. Vol 43. 2022/ Pages 555-610.
21. *Oposa vs Factoran: Upholding Intergenerational Responsibility and Environmental Justice*. G.R. No. 101083. July 30, 1993 (Case Brief / Digest
22. Pankaj Gupta. *Environmental Health and Occupational Safety*. - Published June 3, 2024 by CRC Press. - 276 Pages.
23. Paris Agreement. 4 November 2016, No 54113, URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-7-d&chapter=27&clang=_en
24. *Pro Public v. Godavari Marble Industries*, 068–WO–0082 (April 15, 2015).
25. Protocol to The African Charter on Human and Peoples' Rights on The Rights of Women in Africa. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Women/WG/ProtocolontheRightsofWomen.pdf>
26. Recognizing the contribution of environmental human rights defenders to the enjoyment of human rights, environmental protection and sustainable development. esolution adopted by the Human Rights Council on 21

March 2019. A/HRC/RES/40/11. URL: <https://www.right-docs.org/doc/a-hrc-res-40-11/>

27. Recommendation CM/Rec(2022)20 of the Committee of Ministers to member States on Human Rights and the Protection of the Environment (*Adopted by the Committee of Ministers on 27 September 2022 at the 1444th meeting of the Ministers' Deputies*).

URL: https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?objectid=0900001680a83df1

28. Sophie Gambardella. International environmental law (2019). Yearbook of international disaster law, 2021, 2019 (2), pp.492-500.

29. Teitiota v Chief Executive Ministry of Business, Innovation and Employment SC 7/2015 [2015] NZSC 107

30. The Bonn Declaration for a Planet Free of Harm from Chemicals and Waste. September 2023. URL: <https://www.unep.org/global-framework-chemicals/framework/text-global-framework-chemicals#introduction>

31. The human right to a clean, healthy, and sustainable environment. GA Res, 28 July 2022. A/76/L.75.

32. The Right to a Healthy Environment. A User's Guide. Y David R. Boyd Special Rapporteur on The Human Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment 2024. URL:

<https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/environment/srenvironment/activities/2024-04-22-stm-earth-day-sr-env.pdf>

33. The Strasbourg Principles of International Environmental Human Rights Law – 2022. // Journal of Human Rights and the Environment, Vol. 13 Special Issue, September 2022, pp. 195–202. URL:

<https://www.elgaronline.com/view/journals/jhre/13/0/article-p195.xml>

34. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. A/70/L.1. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3923923?v=pdf>

35. Universal Declaration of the Right of Mother Earth. URL: <https://www.navdanya.org/earth-university/universal-declaration-of-the-rights-of-mother-earth>

36. World Charter for Nature. General Assembly. A/RES/37/7. / The Ecozoic Journal No. 5. 2018: The Ecozoic Way. Pp. 197-201. URL: https://ecozoicstudies.org/wp-content/uploads/2022/10/United-Nations-General-Assembly.World-Charter-For-Nature.EJ5_2018.pdf

Мелекханым РАГИМОВА

ДОГОВОРНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ЗДОРОВЫХ И УСТОЙЧИВЫХ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРАВ КАК ЭЛЕМЕНТ ПРАВА НА ДОСТОЙНУЮ ЖИЗНЬ

РЕЗЮМЕ

Достойный уровень жизни – это наивысший уровень, которого человек может достичь в обществе, сохраняя достоинство, безопасность и удовлетворяя свои потребности. Упомянутое здесь понятие безопасности охватывает весь материальный мир и включает в себя, по отношению к природе, адекватное жилье, приличную воду, здоровую пищу, чистый воздух и т. д., которые считаются важными элементами окружающей среды и в конечном итоге направлена на обеспечение благополучия человека как права на здоровую и устойчивую окружающую среду. Этот закон воплощает в себе единство конституционных ценностей и основных прав с международными экологическими принципами и действует в духе уважения прав человека и принципа нерегресса. Отсутствие признания права на здоровую окружающую среду в Билле о правах и других важных всеобщих документах является одним из основных факторов, осложняющих проблему. Однако его всеобщее признание резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН 2022 года создает для государств соответствующие теоретические и организационные обязательства в этом отношении. В статье анализируется договорная основа права на здоровую и устойчивую окружающую среду на универсальном, региональном и местном уровнях. Автор делает определенные обобщения относительно этой области права и выдвигает предложения по принятию «Факультативного протокола о праве на здоровую и устойчивую окружающую среду» к Пакту о Социальных, Экономических и Культурных Правах 1966 года и «Экологического кодекса Азербайджанской Республики».

Ключевые слова: право на достойную жизнь, право на здоровую окружающую среду, экология, международное право, внутреннее право, договор, правовое регулирование, организационные механизмы, устойчивость.

Melekkhanim RAKHIMOVA

TREATY MECHANISMS OF HEALTHY AND SUSTAINABLE ENVIRONMENTAL RIGHTS AS AN ELEMENT OF THE RIGHT TO A DIGNIFIED LIFE**SUMMARY**

A decent standard of living – is the attainment of the highest standards attainable by a person in society in a dignified, safe, and well-sustained manner. The concept of security mentioned here encompasses the entire material world and combines concepts such as adequate housing, clean water, wholesome food, clean air, etc., which are considered important elements of the environment in relation to nature and ultimately aim to ensure human well-being as a right to a healthy and sustainable environment. This right embodies the unity of constitutional values and fundamental rights with international environmental principles and is carried out in the spirit of respect for human rights and the principle of non-retreat. The lack of recognition of the right to a healthy environment in the Bill of Rights and other important universal documents is one of the main factors complicating the issue. However, its universal recognition by the UN General Assembly Resolution in 2022 establishes relevant obligations for states in this direction in both theoretical and organizational aspects. The article analyzes the treaty basis of the right to a healthy and sustainable environment at the universal, regional, and local levels. The author makes certain generalizations regarding this area of law and puts forward proposals for the adoption of the “Optional Protocol on the Right to a Healthy and Sustainable Environment” as amendments to the 1966 Covenant on Social, Economic, and Cultural Rights and the “Environmental Code of the Republic of Azerbaijan”.

Key words: right to a decent life, right to a healthy environment, ecology, international law, domestic law, contract, legal regulation, organizational mechanisms, sustainability.